

«ӨЗІМ-ӨЗГЕ» КОНЦЕПТІСІНІҢ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДЕ БЕРІЛУІ

Соңғы кезде тіл білімінде когнитивті лингвистика саласына ерекше көңіл бөлінуде. Когнитивті лингвистиканың негізгі ұғымы когниция, ол білім мен ойлаудың таралуын қамтиды, сол себептен де лингвистикамен тығыз байланысты. Концепт кез келген ұғым емес, олардың ішіндегі ең маңыздысы, ең күрделісі, онсыз сол мәдениетті елестету мүмкін емес [1].

Когнитивті лингвистика өз кезегінде концептердің қалыптасу принциптерін, құрылымын және мазмұнын білімді сақтау категориясының тәсілі ретінде оқу үшін сан килы әдіс түрлерін ұсынады.

Менталды құрылым ретінде анықталған, әр-түрлі күрделі дәрежедегі білімдерді, қоршаған әлем және тіл туралы ақпараттарды сақтау мен берудің әмбебап бірлігі концепт болып табылады. Концепттер адамның санасы сүйенетін категориялардың қалыптасу негізіне де жатады. Концептің әмбебап қасиеті қабылдаудың біртұтастығы, құрылымының композициялығы, сонымен қоса оның элементтерінің бүтінге қатысты изоморфтығы болып табылады [2].

Концепт когнитивті лингвистиканың кілт термині болғандықтан, оған қатысты зерттеулер, анықтама-

лар сан түрлі. Концепт ұлт мәдениетімен тікелей байланысты, сондықтан ол өмірлік тәжірибе арқылы қалыптасады. Концепті білдіретін кез келген сөз, зат пен құбылыстың адам үшін белгілі маңызы, құндылығы бар. Бірақ зат немесе құбылыс тілде көрініс табады және оның бірліктерінде метафорада, фразеологизмде бекиді [3]. Концептің мазмұны тілде көрініс табады, біз оны тілдік материалды талдау арқылы суреттей аламыз. Құндылық үнемі әлеуметтік, сондықтан концепті білдіретін тілдік бірліктерде әлеуметтік компонент болуы шарт. Мәдени концептің құрамына құндылықтан басқа, ұғымдық және образдық элементтер де кіреді. Ұғымдық элемент шындық және ойдан шығарылған нысан туралы концептің құрылуына негіз болатын фактуалды ақпараттан құралады. Концептің басқа элементтерден айырмашылығы оның мәдениет өкілі арқылы танылуында [4].

Мәдени концепті Д.С. Лихачев барлық мағыналар мен түсініктердің жиынтығы ретінде қарастырып, ол сөздер жеке адамның санасында ойланып, сөйленгенде пайда болатын түсініктер, образдар, ойлау жүйесін, саналы немесе саналы емес түрдегі

қабылдау мен ойлаудан тұрады деген [5].

Ұлттық концептілерді идеал ретінде қарасақ, ол сол тіл өкілдерінің бәріне ортақ, ұлтты менталды түрде біріктіреді, ал шындығына келсек, бір этнос ішінде бірнеше мәдени-тілдік социум айрықшала-нады, соның негізінде мәдени концептер жасалады [6].

В.А. Маслова өзінің берілуінде көп тілдік бірліктері бар мақал-мәтелдердің, поэтикалық, прозалық мәтіндердің тақырыбы болып, сол мәдениет үшін маңызды, құнды шындықтың құбылыстары концепт болатынын, ал олар өз кезегінде ұлттық мәдени мұраның уәкілі екенін айтқан [1].

Концепт тек қоғамда ғана қолданылмайды, ол сол қоғамның әсерін сезінеді. Адамның мәдени ақпаратты сақтаудағы негізгі формасында концепт және табиғи тілдің сөздері болады, бірақ адам саналы деңгейде мифологиялық және символдық түсініктердің ықпалында қалуы мүмкін. Адам үнемі сыртқы факторлардың ықпалында болғандықтан, ол оның концептілік өрісі мен тіліне әсер етуі мүмкін. Ұлттық концептілік өріс концептің образдық, бағалылық құрамын қалыптастыратын құндылықтардың ұлттық жүйесін нақты ақпарат көлемін, сол мәдениет деңгейінде қарым-қатынас жасауға қажетті сол тілдің қарапайым әлемдік бейнесін құрайды. Сонымен концепт – сананың элементі, менталдық бірлік. Адамның санасы мәдениет пен тілдің арасында дәнекер қызметін атқарады. Санаға мәдени ақпарат түседі, ол електен өтеді, өңделеді, жүйеленеді. Сана тілдік құралдар таңдауына жауап береді.

Өзге тілді оқу, үйрену сол халықтың менталитетін түсінуге, ішкі жан дүниесіне кіруге, дүниенің тілдік бейнесін сол халықтың көзімен көруге мүмкіндік береді. Тіл адамның әлем туралы білімдерінің қалыптасуы мен өмір сүруіндегі ең маңызды тәсіл. Осы білімдердің тілдік формада көрініс тапқан жиынтығы дүниенің тілдік бейнесін құрайды [7].

Әрбір адам өз халқының тек түр сипаты жағынан ғана өкілі ғана болмай, оған қоса өз халқының рухымен сомдалған болу керек. Өз халқының уәкілі болу, оның ана сүтімен сусындалған болуы қажет. Ұлттық менталитет оның жүріс-тұрысынан, ойлау жүйесінен, дүниені рухани бейімдеп, көз алдына елестетуден т.б. айқындалады. Сондай-ақ, сөйлеу мәнерінде де ұлттық ерекшелік көрініп тұрады [8].

Тіл арқылы белгілі бір халықтың менталитеті бейнеленеді, сондықтан тіл арқылы кез келген халықтың даму дәрежесін, оның тарихын, мәдениетін түсінуге болады. Тіл ойдың көрінісі, заттандырылған түрі. Белгілі бір зат, не құбылыс түрі, әрекеті, бейнесі берілмейтін, олардан аулақ, тек таза тілмен

сомдалмаған ой болмайды. Әртүрлі тілдің өкілдері әлемді өз тілдерінің аясында көруі мүмкін. Сондықтан әрбір тіл өзінің тілдік бейнесі арқылы ерекшеленеді.

Белгілі бір ұлттың тарихынан, мәдениетінен, танымы, болмысынан, тыныс-тіршілігінен хабардар ететін тілдік бірліктерге ең алдымен фразеологизмдер, тілдегі мақал-мәтелдер, нақыл сөздер жатады. Әртүрлі тілдегі мақал-мәтелдерді салыстыра-салғастыра зерттеу әр тілдің өзіндік ерекшелігін ашуға мүмкіндік береді.

Мақал-мәтелдер сөздің көркі ғана емес, халық өмірінің шежіресі. Мақал-мәтелдерді кейбір зерттеушілер паремология ғылымының нысаны ретінде қарастырса, кейбіреулері фразеологияның нысаны ретінде қарастырады. Мақал-мәтелдерді фразеологияның құрамында қарастыратын ғалым-лингвистерге Ә.Қайдар, І.Кеңесбаев, Р.Сәрсенбаев, А.Д.Рахштейн, Ә.Болғанбаев, М.М.Копыленко, В.А.Архангельскийді жатқызуға болады. Ал Н.Н.Амосова, Г.Л.Пермяков, К.Аханов, мақал-мәтелдерді тілдегі нақыл сөздер, жұмбақтар сияқты күрделі формадағы сөз тіркестерін зерттейтін пән паремологияға жатқызады [8].

Ғалым Ә.Т. Қайдар «Тіліміздегі мақал-мәтелдер этнолингвистиканың көптеген арналарының біріне жатады. Әрбір мақал мен мәтелдердің бойында этнос болмысына, оның рухани мәдениетіне, дүниетанымына, салт-дәстүр, әдет-ғұрып, наным-сеніміне қатысты бай ақпарат жиналатынын ескерсек, олардың этнос болмысын танып білуде қосар үлесі зор. Ал мақал-мәтелдер халықтың сергек ойын, тапқырлығын көрсетеді. Олар қоғамдық өмірдегі түрлі оқиғаларды, табиғат құбылыстарын, адам баласының тұрмыс жайы, кәсібі, үміт-тілегі, халықтың өмірі мен іс-әрекеті сияқты жайларды, адамгершілік, мінез-құлық, тәлім-тәрбие сияқты алуан түрлі мәселелерді түгел қамтиды, осылар жайында жасалған даналық қорытынды болып табылады», – дейді [9]. Біз де мақал-мәтелдерді фразеология құрамында қарастыруды жөн көрдік. Өйткені фразеологиялық тіркестер секілді мақалдардың да құрамы бөлінбейді, мағынасы өзгермейді.

Тілдегі бір-біріне ұқсас емес элементтер әр ұлттың өзіндік дүние танымы мен тыныс тіршілігіне тікелей байланысты, тікелей қатысты. Әр халықтың мақал-мәтелдерінде сол ұлттың өзіне ғана тән ерекшеліктері бар. Мақал-мәтелдердегі мәдени ұлттық мағына – оның құрамындағы ұлттық мәдени компоненттері арқылы анықталады.

Туыс емес тілдердің мақал-мәтелдерін салыстырған Б.Динаева, М.Сабитова, Р.К.Атаханова, А.Б.

Донбаеваның еңбектерін атауға болады. Бұл зерттеушілердің еңбектерінде мақал-мәтелдер әртүрлі топтарға топтастырылуына байланысты өзге тілдегі баламаларымен салғастырыла зерттелген.

Біздің нысанға алып отырған «өзім-өзге» концептісінің универсалды екенін яғни көркем мәтінде, газет тілінде, фольклорда кезесетінін М.С. Эпштейн, Ю.С. Степанов, Б.С. Райымбекова, О.В. Баясникованың еңбектерінен білеміз. Біз бұл мақалада осы «өзім-өзге» концептісінің мақал-мәтелдерде берілуін қарастырамыз.

I. «Өзім» концептісінің мағыналық көлемділік дәрежесін төмендегідей жүйеде келтіруге болады:

1. Мен+ адам+ өзім+ жеке басым+ жеке адам ретінде+жеке тұлға ретінде

2. Мен +отбасым+өз отбасым + бала-шагам

3. Мен+отбасым+ туған-туысым+ағайыным

4. Мен+отбасым+ туған-туысым+ағайыным +достарым, жолдастарым, тілі, діні, ниеті, менталитеті (ділі), руы, тайпасы, жері, отаны бір адамдар.

Осы жеке адам мен адамға байланысты психологияда «адам – белгілі қоғамның мүшесі, ол қандай болмасын бір іспен айналысады, оның аздық-көпті тәжірибесі, білімі, өзіне тән өзгешеліктері болады. Осы айтылғандардың жиынтығы оны жеке адам етеді», – [10] десе, Р.С. Немов: «личность – это человек, взятый в системе таких его психологических характеристик, которые социально обусловлены, проявляются в общественных по природе связях и отношениях являются устойчивыми, определяют нравственные поступки человека, имеющие существенное значение для него самого и окружающих», – [11] деп адам мен индивидтің айырмасын ... «если понятие человек включает в себя совокупность всех человеческих качеств, свойственных людям, независимо от того, присутствуют или отсутствуют они у данного конкретного человека, то понятие «индивид» характеризует именно его и дополнительно включает такие психологические и биологические свойства, которые наряду с личностными также ему присущи» деп екі ұғымның ара жігін ажыратқан [11]. Осы адам мен жеке адамды «өзім» ұғымына негіздеп концептер қатарында қарастыруды жөн көрдік. Мақал-мәтелдерде «өзім-өзге» концептісі ең көп кездеседі.

«Өзге» концептісі –жат, бөтен, бейтаныс, сенікі, оныкі, жау, дұшпан, таныс емес, кісі елі, иісі бөлек, діні, тілі бөлек, заты басқа, қаны бөтен, өгей сөздерімен беріледі.

Енді осы концептілерді мысалдарда қарастырып көрелік:

Өз үйім өлең төсегім.

*Шіркін менің өз үйім, кең сарайдай боз үйім-
Әркімнің өз жері жұмақ.*

Туған жердей жер болмас, туған елдей ел болмас.

Туған жерде пайда бар, өз еліңдей қайда бар.

Отан оттан да ыстық.

Өз елінде көр тышқан да батыр.

*Ит тойған жеріне, ер туған жеріне
Өз еліңнің иті де қадірлі [12].*

Бұл мақалдарда «өзім» концептісі өз үйі, өз жері, туған жері, отан, сөздерімен беріліп тұр. Түсіндірме сөздікте :

1. Отан з.е. 1. Туған ел, өскен жер; 2.Үй-іші семья.

2. Жер з.е. 1. Мекен жай, қонатын жер; 3. Ел-халық, жұрт, қауым. Туған жер – кіндік қаны тамған жер. 4.Үй-1.Адам тұратын, мекендейтін баспана. 2. ауыс.Бірге тұратын адамдар, үй-іші адамдары, семья мүшелері, мекен-жай, үй-іші, семья.

Әр адамға өскен жері, туған елі ыстық екенін, еш жер өз туған жеріңдей ыстық болмайды, өз елінде ғана өзінді еркін сезінесің, еш нәрседен қорықпайсың деп, тіпті кішкентай көртышқанның да өз елінде өзін батыр сезінетінін айтады. Ит тойған жеріне деп иттің қарны қай жерде тойса сонда жүре береді, сол секілді жат елде пайда үшін жүрмей ерлердің туған жерге оралуы міндет екенін ескертеді.

Осы мақалдардың француз тіліндегі баламаларына көңіл бөлсек:

1. *Il n'est point de terre plus douce que la patrie –* Отандай жұмсақ жер жоқ

Бұл мақалда өзім концептісі *patrie* – отан сөзімен беріліп тұр.

Patrie (f)- Patrie n.f .pays du pere. 1. Nation, communaute politique a laquelle on appartient ou) laquelle on a le sentiment d'appartenir. 2. Pays habite par cette communaute. 3.V.Nation, pays. Compatriote. Mourir pour la patrie. Lieu ou l'on est ne (ата жұрт, 1. Ұлт, саяси қоғам, осы қоғам өмір сүріп жатқан ел. 2.Ұлт, ел. Отандас. Отан үшін өлу. Адам (туған жер)байқағанымыздай отан ұғымын біз секілді туған жер мен ата жұрт пен сабақтастырады екен.

2. *A tous les coeurs bien nes que la patrie est chere –* Саналы азаматқа отаны қымбат яғни отан оттан да ыстық.

3. *Tout chien est fort a la porte de son maitre.-*

барлық ит өз есігінде батыр яғни өз елінде көр-тышқан да батыр.

4. *Un coq se sent fort sur son fumeur* – Өтеш өзін тауыққорасында жақсы сезінеді

5. *A chacun oiseau son nid semble beau* – Өр құсқа өз ұясы жақсы көрінеді, өз үйім өлең төсегім, бұл мысалдарда «өзім» концептісі *отан, қора, қожайынның есігі, ұя* сөзімен беріліп тұр. Үйді ұя сөзі алмастырып тұр. Ұяға француздар мынадай анықтама береді:

Nid – *n.m* 1. Abri que les oiseaux construisent pour y pondre, couvrir leurs oeufs et élever leur petit. Par ext. caractérise un matériau dont la structure cellulaire rappelle celle d'un rayon de miel. Par métaphore logis de l'homme considère surtout sous son aspect d'intimité, de confort. un nid douillet, un vrai nid d'amoureux (ауыс мағынасында сәл өзгешелік бар ұя көңілдерестер ұясы деп орыс тіліндегі любовное гнездышко сөзімен сәйкес келеді) [13].

Ұя-1. Құс пен араның балапан басатын, бал жинап, ұрық салатын орны. (ауыс. бір нәрсеге орын тепкен, қоныстанған жер, құтты қоныс). 2. Бір нәрсеге ұйытқы болған негіз, шоғырланған жері. Ұлын ұяға, қызын қияға қондырды. Бала шағасы жайлы қоныс тапқан, әрқайсысы өзімен-өзі.

Ағайын-туысқа қатысты мақал-мәтелдер.

1. *Өз ағасын ағалай алмаған, кісі ағасын жағалай алмайды* – Бұл мысалда өзінің туған бауырларына, жақындарына жақсылығы жетпеген, сый көрсетпеген адамның басқа жат адамнан қолдау табуы қиын екенін айтады. Өзім концептісі *өз ағасы* өзге концептісі *кісі ағасы* сөзімен беріліп тұр. Бұл екеуі де мағыналық қарама-қарсылықтар.

Аға з.е. 1. Туысқан адамдардың жас жағынан үлкені. 2. Ағаны көріп іні өсер. Жасы үлкен ер адам. 3. Жолбасшы, ақылгөй, жетекші.

Кісі з.е. 1. Бөтен біреу, бөгде адам. 2. Кісі қонақ, мейман, қол, әскер, кісі елі-бөтен жер, бөгде жұрт. *Кісі елінде сұлтан болғанша, өз елінде ұлтан бол.*

Сұлтан з.е. Шығыс елдерінде жергілікті билеушілердің лауазымы. Қазақстанда сұлтан лауазымының мән-мағынасы сол қалпында сақталып, ол Шыңғыс ханның тұқымына беріледі.

2. *Ағайын барда дұшпаным жоқ деме, абысын барда күндесім жоқ деме*, – қазақтарда абысындардың күндес болатыны қалыпты жағдай болғандықтан, олар кез келген уақытта ағайынды кісілердің ортасына түсіп, олардың арасына от жағып *дұшпан* – бір-біріне жау етуі мүмкін екені айтылады.

Дұшпан з.е. Дос емес, қас, жау. Досына өтірік

айтпа, дұшпаныңа сырыңды айтпа.

Күндес с.е. Бақталас, бәсекелес, күншіл.

Французша баламасы. 1. *Chacun a pour ennemis les gens dans sa maison* – Өркімнің өз үйінде жауы бар.

2. *Il n'est pire ennemi que ses proches* – Өз жақындарыңнан жаман жау жоқ

Бұл жерде өзге концептісі *жау* сөзімен беріліп тұр.

Жау з.е. 1. Біреудің елін, жерін жаулап алмақ болып шабуыл жасаушы. 2. Өштескен, қастасқан адам, дұшпан. 3. Зиянын тигізетін, кесірін тигізетін нәрсе. 4. ауыс. Белгілі бір нәрсеге тойымсыз, аш көз, обыр.

3. *Өзім деген өзекке теппес* – сені өз адамым деп санаған адам жамандыққа итермес, керісінше қиын-қыстау кезде қол ұшын берер деген мағынада беріліп тұр.

4. *Өз өлтірмес, жат жарылқамас* – Өз туысың, сені өзім деп бауырына тартқан адам өлтірмейді, көмек көрсетеді десе, жат адамнан жақсылық күтпе, оның сені жарылқауы екіталай дейді.

5. *Өз балаңды өзекке тепсең де кетпейді, кісі баласын кісендесең де тұрмайды* – мұнда өз баланды қанша ұрсып, балағат сөздер айтсаң да, ұрсаң да өз ұясына қайтып оралатынын, ал кісі баласына қанша жақсылық жасасаң да жат екенін сездіретінін, қылбұрауға алсаң да кетіп қалатынын айтады.

6. *Үйленгенше өз ұлың, үйленген соң кісі ұлы* – өзім-өзге концепті «өз, кісі» сөздерімен беріліп тұр. Мұндағы айтар ой ұлының үйленгенге дейін әкешесінің ойтарымен санасатынын, кеңестерін тыңдайтынын айтса, үйленген соң жарының мінезіне байланысты өзгеретінін, өз ата-анасынан алшақтайтынын ескертеді.

Сонымен мәдени концептер халықтың менталитетінде көрініс тапқандықтан ол тікелей сол ұлттың тілімен, мәдениетімен тығыз байланысты болады. Мақал-мәтелдер адам іс-әрекетін шын мәнінде бейнелеп, еш өзгертпестен ұрпақтан-ұрпаққа жеткізеді және сөйлеу барысында негізге алынып, нақты дәлелдер беру үшін де қолданылады. Мақал-мәтелдердің құрамы өзгермейді, тілде сол қалпында қолданылады. Олар әр ұлт мәдениетінің тілдік мұрасы, сол арқылы біз әр ұлтқа тән ұлттық ерекшеліктер мен ұқсастықтарын табамыз. Біз қарастырған «өзім-өзге» концептісіне байланысты мақал-мәтелдер француз және қазақ тіліне де ортақ екеніне көз жеткіздік. Олардың тура мағынасында немесе балама мағыналық жағынан сәйкес келіп ортақ ойды білдіретінін байқадық. Өр ұлттың өз

концептерін вербалдауына байланысты мақал құрамындағы сөздер өзгеше болуы мүмкін, алайда, мағыналық сәйкестіктері ұқсас екені анықталды.

ӘДЕБИЕТ

1. *Маслова В.А.* Когнитивная лингвистика М.: Наука, 2000. С. 350.
2. *Болдырев Н.Н.* Значение и смысл когнитивной точки зрения и проблема многозначности // Материалы второй межд. семинара по когнитивной лингвистике. Тамбов, 2000. В. 2. Ч. 1. С. 11-17.
3. *Карасик В.И.* Культурные доминанты в языке // Языковая личность культурные концепты. Волгоград-Архангельск, 1996.
4. *Попова З.Д., Стернин И.А.* Понятие концепт в лингвистических исследованиях. Воронеж, 1999.
5. *Лихачев Д.С.* Концептосфера русского языка // ИА СЛЯ. М., 1993. Т. 52. №1.
6. *Масалитин В.* Концепт «Глаза» в русской языковой картине мира // ҚазҰУ хабаршысы. Филол. сериясы. 49. 2001.
7. *Кішібеков Д.* Қазақ менталитеті : кеше, бүгін, ертең. Алматы: Ғылым, 1999. 200 б.
8. *Атаханова Р.К.* Туыс емес тілдердегі мақал-мәтелдердің этнолингвистикалық сипаты (неміс және қазақ мақал-мәтелдері негізінде): канд. дис. Алматы, 2005. 185 б.
9. *Қайдаров Ә.Т.* Этнолингвистика // Білім және еңбек. 1985. №10. 18-22-бб.
10. *Жарықбаев Қ.* Психология. Алматы: Мектеп, 1982. 280 б.
11. *Немов Р.* Психология. М.: Прогресс, 1997. 377 с.
12. *Жәрдем Салихұлы Кейкін.* Қазақтың мақалы мен мәтелі. Алматы, 1995. 338 б.
13. *Maurice Malaux.* Dictionnaire des proverbes sentences et maximes. Paris, 1960. Larousse.